

UNIVERZA V LJUBLJANI
EKONOMSKA FAKULTETA

ZAKLJUČNA STROKOVNA NALOGA VISOKE POSLOVNE ŠOLE

**PROBLEM GRAFITOV V LJUBLJANI: UMETNOST ALI
NEGATIVNE EKSTERNALIJE**

Ljubljana, september 2017

ŠPELA MLAKAR

IZJAVA O AVTORSTVU

Podpisana Špela Mlakar, študentka Ekonomske fakultete Univerze v Ljubljani, avtorica predloženega dela z naslovom Problem grafitov v Ljubljani: umetnost ali negativne eksternalije, pripravljenega v sodelovanju s svetovalcem izr. prof. dr. Mitjo Kovačem

IZJAVLJAM

1. da sem predloženo delo pripravila samostojno;
2. da je tiskana oblika predloženega dela istovetna njegovi elektronski obliki;
3. da je besedilo predloženega dela jezikovno korektno in tehnično pripravljeno v skladu z Navodili za izdelavo zaključnih nalog Ekonomske fakultete Univerze v Ljubljani, kar pomeni, da sem poskrbela, da so dela in mnenja drugih avtorjev oziroma avtoric, ki jih uporabljam oziroma navajam v besedilu, citirana oziroma povzeta v skladu z Navodili za izdelavo zaključnih nalog Ekonomske fakultete Univerze v Ljubljani;
4. da se zavedam, da je plagiatorstvo – predstavljanje tujih del (v pisni ali grafični obliki) kot mojih lastnih – kaznivo po Kazenskem zakoniku Republike Slovenije;
5. da se zavedam posledic, ki bi jih na osnovi predloženega dela dokazano plagiatorstvo lahko predstavljalo za moj status na Ekonomski fakulteti Univerze v Ljubljani v skladu z relevantnim pravilnikom;
6. da sem pridobila vsa potrebna dovoljenja za uporabo podatkov in avtorskih del v predloženem delu in jih v njem jasno označila;
7. da sem pri pripravi predloženega dela ravnala v skladu z etičnimi načeli in, kjer je to potrebno, za raziskavo pridobila soglasje etične komisije;
8. da soglašam, da se elektronska oblika predloženega dela uporabi za preverjanje podobnosti vsebine z drugimi deli s programsko opremo za preverjanje podobnosti vsebine, ki je povezana s študijskim informacijskim sistemom članice;
9. da na Univerzo v Ljubljani neodplačno, neizključno, prostorsko in časovno neomejeno prenašam pravico shranitve predloženega dela v elektronski obliki, pravico reproduciranja ter pravico dajanja predloženega dela na voljo javnosti na svetovnem spletu preko Repozitorija Univerze v Ljubljani;
10. da hkrati z objavo predloženega dela dovoljujem objavo svojih osebnih podatkov, ki so navedeni v njem in v tej izjavi.

V Ljubljani, dne 11.9.2017

Podpis študentke:_____

KAZALO

UVOD	1
1 GRAFITI	2
1.1 Zgodovina.....	2
1.2 Oblike	3
1.3 Slovenija	4
2 UMETNOST ALI EKSTERNALIJE?	5
2.1 Grafiti kot umetnost.....	6
2.2 Oglaševanje skozi grafite.....	8
2.3 Grafiti kot vandalizem	9
3 PREPREČEVANJE IN ODSTRANJEVANJE GRAFITOV.....	10
3.1 Projekti in ukrepi po svetu.....	10
3.1.1 Los Angeles	11
3.1.2 London.....	11
3.1.3 New York	12
3.1.4 Barcelona	13
4 GRAFITI V LJUBLJANI.....	13
5 REZULTATI EMPERIČNE RAZISKAVE	17
6 PREDLOGI ZA MESTNO OBČINO LJUBLJANA	20
SKLEP	22
LITERATURA IN VIRI	24
PRILOGE	

KAZALO TABEL

Tabela 1: Obravnavane kršitve v Ljubljani od leta 2010 do 2015.....	16
Tabela 2: Vprašanje: »Ali so vam všeč grafiti?«.....	18
Tabela 3: Vprašanje: »Kako gledate na grafite?«.....	19
Tabela 4: Vprašanje: »Bi višje kazni vplivale na zmanjšanje grafitov?«.....	20

KAZALO SLIK

Slika 1:Dovoljene lokacije v Ljubljani.....	14
Slika 2: Letni strošek čiščenja grafitov v Ljubljani.....	15
Slika 3: Spol (v %)	17

UVOD

Ples, slikanje, pisanje, glasba in še marsikaj je lahko umetnost za nekoga in pomoč pri izražanju samega sebe. Nekateri želijo sebe in svoje mnenje izraziti širši okolici, zato kršijo zakone, da opozorijo nase. Ena izmed bolj priljubljenih sodobnih umetnosti, ki hitro lahko postane kriminalno dejanje, so grafiti, ki so glavna tematika moje zaključne naloge. Vsakdo se je že srečal z njimi. Vse kar je potrebno, se je sprehoditi čez svoje mesto, kjer stene ulice, zgradbe, avtobusne postaje, železniške postaje, podhodi, vlaki, avtobusi postanejo prazno platno osebi, ki ima preveč prostega časa ali želi izraziti svoje mnenje o trenutni aktualni temi. V nekaterih predelih mesta so grafiti, ki so izdelani do vsake črte natančno in si jih z veseljem marsikdo pogleda, ker polepšajo tisti sivi predel. V preostalih delih mesta so izdelani grafiti, ki so ustvarjalcu vzeli minuto časa in ob katerih jih veliko pomisli »Zakaj je bilo to potrebno?« Te misli se porajajo zlasti zato, ker lahko v času, v katerem smo, svoje mnenje, misli in čustva izraziš na spletu in ga lahko dejansko vidijo čisto vsi in s tem ni storjene nobene materialne škode.

Živimo v času, kjer že vsako mesto na svetu bije bitko z vandalizmom. Ena izmed bolj znanih in pogostih oblik vandalizma je vsekakor grafitiranje. **Namen** zaključne naloge je s pomočjo sekundarne literature predstaviti, kako večina gleda na grafite in preveriti uspešnost odstranjevanja le-teh v večjih mestih. Primarni **cilj** je primerjava Ljubljane z ostalimi svetovnimi metropolami, torej kako v Ljubljani gledajo prebivalci na grafite in kakšni so letni stroški z bojem proti njimi. **Raziskovalno vprašanje**, ki je tudi vodilo skozi zaključno nalogo, je, ali so grafiti umetnost ali vandalizem.

Do sekundarnih podatkov, ki jih bom uporabila v prvem delu zaključne naloge, bom prišla s pomočjo knjig na temo grafitov, strokovnih člankov in ostalih člankov, objavljenih v revijah ter na spletnih straneh. Do večine podatkov o stroških in podobno sem prišla z intervjujem, posredovanim preko elektronskega sporočila na mestno občino Ljubljana, katerega vprašanja bodo vidni v prilogi. V drugem delu bom uporabila eksperimentalno metodo (anketni vprašalnik), s katero bom poskusila pridobiti mnenje prebivalcev Ljubljane. Prednost omenjene metode je hitra pridobitev potrebnih podatkov, vendar so lahko ti podatki lažni.

O grafitih je že ogromno spisanega, predvsem prevladujejo manjši članki, ki vključujejo že ogromno subjektivnega mnenja. Zato je bilo težko poiskati strokovne članke in knjige, kjer subjektivnega mnenja ni bilo ali ga je bilo res minimalno. Pri praktičnem delu zaključne naloge sem izvedla anketni vprašalnik. Omejitev v omenjenem delu je možnost, da so odgovori lažni in posledično so rezultati ankete nerealni.

V naslednjih točkah so postavljene hipoteze, ki jih bom skozi zaključno nalogo poskušala rešiti. Odgovori na hipoteze bodo podani na koncu v sklepu zaključne naloge:

- H1: Grafite se uvršča pod umetnost.
- H2: Legalne lokacije v Ljubljani so pripomogle k zmanjšanju nedovoljenih grafitov.
- H3: Projekt Čuvaj svoje mesto, le eno imaš, ki je potekalo v letu 2015, je pomagalo pri zmanjšanju nedovoljenih grafitov.
- H4: Vsako leto je v Ljubljani vse več ohranjenih očiščenih površin in posledično višji stroški čiščenja.

Zaključna naloga je sestavljena iz petih poglavij. V uvodnem poglavju se posvetim grafitom na splošno, in sicer raziščem, iz kje izhaja beseda, opišem njihove začetke, predstavim tehnike in oblike. V drugem poglavju se posvetim vprašanju, ali so grafiti umetnost ali vandalizem. Podrobno zapišem razlike med umetnostjo in vandalizmom. Pri istem poglavju tudi predstavim povezavo z oglaševanjem, ki postaja čedalje bolj priljubljena. V tretjem poglavju opišem možnosti in načine odstranjevanja grafitov. Drugo polovico poglavja namenim ukrepom in uspešnim projektom, ki so bila izvedena v večjih mestih po svetu. Četrto poglavje je v celoti namenjeno grafitom v Ljubljani (ukrepi, projekti, stroški odstranjevanja, globe). V petem poglavju bo opravljena analiza anketnega vprašalnika preko spleta. Zadnje, šesto poglavje bo namenjeno spoznanjem, ki so bila pridobljena skozi izdelavo zaključne naloge. Pri tem poglavju bom tudi predstavila moje predloge za zmanjšanje nedovoljenih grafitov v Ljubljani. Zaključno delo zaključim s sklepom, kjer na kratko povzamem vsebino in podam svoj pogled na grafite.

1 GRAFITI

Castleman (1982) je za besedo grafiti zapisal, da izhaja iz italijanske besede *graffiare*, ki po slovensko pomeni praskati. Definicija grafitov opisuje različne možnosti izražanja in risanja na zidovih na javnih in obljudenih mestih. Tega se največkrat poslužujejo osebe, ki želijo izraziti svoje mnenje anonimno in hkrati opazno okolici. Vsebine grafitov se dandanes največkrat dotikajo političnih, kulturnih in seksualnih tem. Grafite se definira kot pisanje po zidu na javnih mestih, ki so po navadi vsebinsko nesramni, duhoviti in politični. »Nepooblaščenno risanje in pisanje po javnih površinah« je druga definicija, za katero trdijo, da je malo bolj pravilna od prejšnje (Forster, Vettese-Forster, & Borland 2012, str. 45). Pogosto se jih opredeljuje kot vandalizem in se jih uvršča med manjša kriminalna dejanja. Grafite in vse povezano z njimi se pripisujejo nezaželenemu in uporniškemu obnašanju mladih (Moliner & Clavell, 2016, str. 106).

1.1 Zgodovina

Od ustvarjanja slik v jami v paleolitski Franciji do reliefnih oblik v Egiptu se torej že tisočletja pojavljajo razne slike, ki so največkrat dokazovale njihov način življenja. Slike, kot so v Lascaux jamah v Franciji, so ustvarili s kostmi in kamni. Ustvarjalci so s tem želeli dokazati, da so obstajali (Eickmier, b.l.). Grafiti so hitro postali tudi orodje za razna protestna gibanja. Skozi drugo svetovno vojno so s pisanjem po zidu želeli izraziti svoje

sovražstvo proti judom. Drugi primer je, ko so z letaki in grafiti naredili shod proti Hitlerju in njegovemu režimu leta 1942. Začetki grafitov, kot jih poznamo danes, so bili v letu 1960. Taki, Julio in Cat so avtorji, ki so začeli s pisanjem svojih vzdevkov in svojih uličnih števil na javnih mestih po Manhattanu. Od takrat dalje so se začeli grafiti širiti po celotnem New Yorku. Kmalu zatem so začeli napadati vlake s spreji in do sredine leta 1980 naj bi bil že popisani vsak vlak, ki je prišel mimo. Za popisovanje vlakov so se odločili zato, ker je bilo njihovo delo tako vidno širšemu območju. Leta 1986 so v mestu izvora začeli ščititi mestno lastnino, zato so postavili ograjo okoli železniške postaje in redno čistili vlake. S potovanjem ustvarjalcev so se grafiti razširili po celotni Ameriki in tako so kmalu dosegli tudi preostale dele sveta. Po Evropi so se predvsem razširili s prihodom hip hop kulture (Ganz & Manco, 2004, str. 8, 9).

Ob besedi grafiti večinoma hitro pomislimo na kulturo hip-hopa, ki se jo poslužujejo predvsem mlajše generacije. Hip-hop gibanje so začele osebe, ki so bile v najnižjem družbenem razredu. Ustvarjalci tega gibanja niso bili rojeni z bogastvom, kar jih je pripeljalo do tega, da so začeli izražati svoje ljubosumje z grafiti. Z njimi so želeli pridobiti nekaj, po čemer bodo poznani in da se prenese njihovo sporočilo še prihodnjim generacijam. Za izdelavo grafitov so se zato posluževali sprejev in trajnih markerjev, ki se jih je zelo težko odstranilo. Sociolog Devon D. Brewer trdi, da ima slednja kultura štiri velike vrednote, ki so: slava, umetniško izražanje, moč in upornišvo. Vse to simbolizira ljubosumne in marginalne skupine mladih. Dandanes so se grafiti spremenili, ker se veliko ljudi počuti povezane z upornim duhom hip-hopa. Med njimi je tudi ogromno oseb iz srednjega in višjega družbenega razreda z ogromno prostega časa, ki si želijo svoje življenje le malo bolj popestriti in doseči občutek pripadnosti neki skupini. Zaradi tega se jih veliko potem odloči za hip-hop in z njim povezane grafite (Werwath, 2006).

1.2 Oblike

Poznamo več različnih vrst oziroma načinov za ustvarjanje grafitov. Za ustvarjanje uporabljajo spreje, svinčnike, markerje, krede in podobno. V naslednjih točkah je predstavljeno nekaj tehnik, ki se jih uporablja za izdelavo grafitov (Lunn, 2006, str. 6, 7; Evropska unija, 2014, str. 13):

- **Tag** je najbolj osnovna oblika podpisa. Slednja oblika je največkrat besedna, vendar se jih veliko odloči samo za znak, po katerem so prepoznavni. S tem se želijo identificirati in predstaviti množici kdo so. Vsi ustvarjalci grafitov si s tagom ustvarijo in razvijejo svoj edinstveni slog, ki ga ohranijo za vedno.
- **Throw-up** je druga bolj poznana oblika identitete. Ustvarjena je z velikimi zaobljenimi črkami ali znaki, ki so občrtani z debelo črto in znotraj pobarvani. Za throw-up je potrebno zelo malo časa in barve v nasprotju s tagi.

- **Pieces** je oblika, s katero grafiti postanejo veliko bolj prefinjeni. Zavzamejo ogromno prostora, so bolj zapleteni in natančni, kar posledično vzame več časa avtorju za njihov nastanek. Zaradi večjega poudarka na stilu lahko pieces oblika ponese zgornji dve omenjeni na čisto drugo raven.
- **Skulptura in plošča** sta narejeni v tridimenzionalni obliki in ju zelo poredko vidimo. Skulptura je narejena na kraju samem in uporabijo stvari, ki odigrajo glavno vlogo pri končnem izdelku. To je tudi razlog, zakaj so tako redke. Pri plošči se lahko uporabi stari papir, karton, ploščo in podobno. V tem primeru se lahko naredi na čisto drugem kraju in končno sliko prenese na želeni kraj.
- **Posterji in nalepke** so list papirja, ki se jih prilepi na zid. Oba omogočata masovno izdelavo, ki omogoča, da se v celoti obda izbrano območje. Vendar to ni toliko zanimivo za ulične umetnike, kot so ostale oblike, ki se jih naredi na licu mesta. Je pa ta oblika najlažja za odstranitev.
- Pri tehniki **stuckistry** uporabljajo šablone za izdelavo končnega izdelka. Šablone največkrat izdelajo ročno, ker so lahko veliko bolj natančno narejene kot tiste na računalnikih. Na izbranem mestu šablone največkrat posprejajo ali uporabijo kredo. Izdelovanje s šablono je veliko bolj poznano pod besedo **stencils**.
- **Duhovi** so grafiti, ki so bili že delno odstranjeni ali so zbledeli do točke, da je vidna samo še groba oblika začetne slike.

V naslednjih točkah so na kratko predstavljene teme, ki najpogosteje navdihujejo ustvarjalce grafitov (Evropska unija, 2014, str. 14):

- Najbolj pogosti temi sta politična in družbena, ki sta provokativni in kritični. Preko grafitov želijo izraziti svoje mnenje o temi, ki je tisti trenutek aktualna. Izrazijo se preko besed, ki jih napišejo na stavbe po mestu.
- Duhovitost – pisanje in risanje na šaljiv način o aktualni temi, ki jih velikokrat tudi uporabijo za reklamne panoje.
- Žaljivi grafiti – po vsebini se največkrat dotikajo vere, homofobije, osebne, rasistične teme in podobno. Ti grafiti se najpogosteje pojavijo na mestnih zidovih, javnih straniščih in prevoznih sredstvih. Grafiti, ki so upodobljeni v besedah, velikokrat uporabijo slabšalni jezik z vključenimi kletvicami.

1.3 Slovenija

V Sloveniji smatramo grafite kot umetnost približno od leta 1981, ko so se začela v prostorih Diska FV pojavljati razna kodirana besedila v obliki napisov in sloganov. Začetniki pri nas so bili pregnani punkerji iz ulic s strani takratne ljubljanske mestne oblasti. Od napisov in sloganov so kmalu prešli na slikovne grafite. Leta 1983 je bila v Sloveniji že prva razstava grafitov z imenom Sveti vrh. Organizirana je bila s strani skupine R Irwin S v takratnih novih prostorih Diska FV. Omenjeni prostori so kmalu

postali prostori nove umetnosti ljubljanske subkulturne scene. V začetku devetdesetih je skupina Strip Core nadaljevala z razvijanjem grafitov. Bili so mnenja, da so grafiti umetnost, ki jih je bilo potrebno ločiti od preostalih packarij, ki so istočasno nastajala. O njih so razlagali kot o načinu življenja, predvsem so želeli poudariti spontanost izražanja in sproščenost. Njihove stvaritve so govorile o pripadnosti, spoštovanju drugačnih, vrednotah in drugo. V devetdesetih je delovalo še kar nekaj skupin poleg Strip Core, ki so bile organizirane skupine in so se posvetile konceptu ter načinu umetniškega ustvarjanja. Takrat so večinoma ustvarjali v notranjih prostorih in zelo malo na ulicah. Prvotni koncept grafitov se je kar hitro spremenil, ko je v ospredje prišla mlajša generacija, ki je s seboj prinesla hip hop kulturo in svoj prosti čas namenila skejtanju. S prihodom hip hop kulture so grafiti začeli postati priljubljeni še v preostalih slovenskih mestih (Maribor, Nova Gorica, Celje). Metelkova, opustošena tovarna poleg BTC-ja in južna ljubljanska obvoznica so postale tri najbolj privlačne lokacije za grafitarje v Ljubljani. Metelkova je bila še toliko bolj priljubljena, ker so lahko tam ustvarjali kot so želeli, brez težav, v miru in ni se jim bilo treba bati, da jih bo kdo preganjal. V zapuščenem tovarniškem poslopju poleg BTC-ja je nastal *Ghetto Art Gallery*, ki je hitro postal magnet za ustvarjalce. Tam so lahko pridobili nova znanja in spoznali nove avtorje (Stepančič, Zrinski, Velikonja, & Petrešin, 2004, str. 46–56).

Stepančič et. al. (2004, str. 57–58) so zapisali, da so grafite v Ljubljani na začetku obravnavali kot umetnost. S pridobivanjem informacij iz vsega sveta se je spremenil pogled na grafite in hkrati tudi vloga mladostnikov. Kmalu so postali medij komuniciranja in izražanja mnenj, ki je bilo veliko bolj izzivalno in veliko manj umetniško. Vse te spremembe so se povezovale z razvojem hip hop kulture. V Sloveniji so se na začetku posluževali predvsem tehnike *pieces*. Kasneje, s prihodom hip hopa, so se začeli pojavljati in postajati čedalje bolj priljubljeni *tagi*. Dandanes so v ospredju predvsem individualisti in manj organizirane skupine, ki svoje grafite obarvajo najpogosteje s političnimi temami.

2 UMETNOST ALI EKSTERNALIJE?

Splošna javnost največkrat legalne grafite označi kot umetnost in nelegalne kot vandalizem. Ustvarjanje na zidovih, kjer se lahko ustvarja, je privlačno za umetnike. Na teh mestih si lahko vzamejo čas, ki ga potrebujejo za izdelavo in se jim ni potrebno ozirati naokoli, če jih bo kdo zasačil. Posledično so tudi končni izdelki dovršeni in višje kakovosti ulične umetnosti. Avtorji, ki želijo občutiti adrenalin, se odločajo za grafite na nedovoljenih mestih. Osebe, ki želijo izraziti svoje mnenje največkrat o aktualni temi tisti trenutek, se tudi odločajo za nedovoljena območja (Lunn, 2006, str. 8).

Ko se pogovarjamo o umetnosti in kriminalnem dejanju, je zelo očitna razlika v sami obliki grafitov. Avtor za umetnostni grafit porabi veliko časa in vloži ogromno truda. Pri izdelavi vso pozornost namenijo obliki in vsaki podrobnosti posebej. V tem primeru se grafiti tudi redkeje znajdejo na nedovoljenih mestih in na mestih, kjer se z njimi povzroči

škodo. Je pa veliko grafitarjev mnenja, da je veliko bolj razburljivo in zanimivo delati na nedovoljenem prostoru.

Grafiti so postali svetovni fenomen in so se drugod po svetu širili veliko hitreje kot v Združenih državah Amerike. Gastman, Rowland in Sattler (2006) trdijo, da smo bili v Evropi že od nekdaj bolj nagnjeni k umetnosti, kar je tudi razlog, da so se grafiti sprejeli z odprtimi rokami, čeprav se jih uvršča pod kriminalna dejanja. V večjih evropskih mestih so se hitro razširili nelegalni grafiti, vendar vse to jih ni ustavilo, da ne bi organizirali uradne dogodke za legalne grafite. Podjetja po Evropi so bila med prvimi, ki so v grafitih videla vizualni potencial in začela vlagati (Gastman et al., 2006, str. 70).

2.1 Grafiti kot umetnost

Niso vsi grafiti narejeni z namenom uničevanja tuje lastnine. Veliko jih je narejenih na dovoljenih mestih, ki prostor polepšajo ali ga naredijo veliko bolj zanimivega. Hkrati so nekateri lahko tudi zelo pomembni z zgodovinskega, umetnostnega in kulturnega vidika. Kulturni pomen določa dodatno vrednost kraju, objektu in ostalim predmetom, ki nam omogočajo lažje razumevanje zgodovine ter so hkrati pomembni za sedanje in prihodnje generacije. Forster et al. (2012) trdijo, da se še ni doseglo polnega kulturnega razumevanja za zgodovinske grafite, ki bi jih bilo potrebno ohraniti. Še vedno obstajajo primeri, ki so pomembni za sedanjost in prihodnje generacije, ampak niso bili pravilno zaščiteni ali pa so bili odstranjeni. Razlog, zakaj se to ni še doseglo, je preprosto v tem, da se še vedno vse te grafiti danes označuje kot vandalizem. Težko jim je tudi določiti neko vrednost, ker je o tem zapisanega zelo malo in še to je nejasno opredeljeno. Za dokazovanje vrednosti je značilno, da potencialni izdelek ali prostor dokazuje oziroma prikazuje o človeških aktivnostih, ki so bile pomembne za zgodovino in ki bodo pomagale pri razumevanju prihodnjim generacijam (Forster et al., 2012).

V naslednjih vrsticah bo predstavljenih nekaj grafitov, ki so pomembni tako z zgodovinskega in kulturnega vidika. Obstajajo že od vsega začetka človeštva, ko so jamski ljudje začeli pripovedovati svoje življenje skozi skice na stenah jam. Bolj zanimiv starodavni grafit je »*Cueva de las Manos*,« ki pomeni jama rok in se nahaja v provincah Santa Cruz v Argentini. Izdelan je bil v času 13.000 do 9.000 pr. n. št. in je bil narejen s strani Toldensov (Kaushik, 2013). Eden izmed najstarejših poznanih grafitov je od Pompejev, ki je tudi zelo preprost: Gaius je bil tukaj (Lafrance, 2016). V Angliji so v srednjem veku na cerkve zelo pogosto risali grafite v obliki kompasa. Večina od njih je verjela, da delujejo kot zaščita pred zlom (Champion, 2014). Skozi prvo svetovno vojno so na gradu Richmond v ječi nastali grafiti s strani moža, ki se je upiral bojevanju zaradi verskih in političnih razlogov (Polden, 2016). V prvem poglavju je bilo tudi že zapisano nekaj malega o propagandnih grafitih proti Hitlerju, ki so nastali med drugo svetovno vojno. Eden izmed bolj poznanih grafitov iz druge svetovne vojne je tudi grafit moža z dolgim

nosom, kjer je poleg pisalo »Kilroy was here.« Omenjeni grafit so izdelovali ameriški vojaki povsod, kjer so bili (Edwards, 2004).

Moderne grafite, ki jih pozna širši svet in nekateri izmed njih imajo hkrati tudi potencial, da postanejo tako zgodovinsko kot kulturno pomembni, izdelujejo naslednji svetovni avtorji (Lew, 2013):

- Eden izmed trenutno najbolj znanih grafitarjev na svetu je Banksy, ki ga marsikateri označuje kot umetnika ulične umetnosti. V hiši Layer, ki jo upravlja Zavod Carnica (2016), v Kranju je čez poletje 2016 potekala razstava z imenom »*Thank you for the flowers*«. Na razstavi je bilo več kot petdeset njegovih del, ki so zasebna zbirka slovenskega zbiratelja. Banksy, čigar prava identiteta je še vedno neznanka, prihaja iz mesta Bristol v Angliji. Zanj pravijo, da je »kralj urbane umetnosti«, »sodobni Picasso« in podobno. Njegova kariera se je začela v Bristolu, kjer je začel izdelovati grafite s tehniko *stencils*. Po osvojitvi tehnike so bile njegove naslednje stvaritve po vsebini največkrat politične narave. Kmalu so njegova dela postala čedalje bolj poznana po svetu in tako je občasno naredil razstavo na neobičajnih krajih (npr.: v zapuščenih tunelih). Zaradi vse večje prepoznavnosti so se začela prodajati njegova dela za ogromne vrednosti. Popularnost je Banksyju omogočila, da ga večina ne smatra več kot kršitelja, ampak kot umetnika (Dickens, b.l.).
- David Choe, ki prihaja iz Los Angelesa, je v različnih pogledih čisto nasprotje od Banksyja. Poznan je po izdelavi freske na sedežu Facebook-a, ki so ga plačali z delnicami podjetja. Kasneje je svoj delež delnic prodal in tako postal milijonar. Veliko je tudi delal filmske scene in naslovnice albumov. Naslikal je tudi dobro znani potret Baracka Obame v času njegove prve predsedniške kampanje. Njegova dela je možno najti po celotnem Los Angeles-u, v Angliji, v Franciji in tudi na Japonskem.
- Za parizana Xavier Prouta pravijo, da je oče grafitov, narejenih s šablono, in eden izmed bolj uspešnih uličnih umetnikov. Izdal je tudi knjigo svojih umetnin. Svojo pot je začel v Parizu, kjer so mu tudi dodelili vzdevek Blek le Rat. Danes je še vedno aktiven in je možno njegova dela videti po vseh večjih mestih na svetu.
- Anglež Paul Curtis, ki je bolj poznan pod vzdevkom Moose, je razvil poseben pristop do grafitov. Njegovi pripomočki niso bili spreji, šablone, ampak čistila. Poznan je po svojih obrnjenih grafitih, s katerimi je želel razširiti svoje sporoči na naravi prijazen način.

V članku »Grafiti: za nekatere umetnost, za druge vandalizem,« ki je bil objavljen v časopisu Delo (Ivanc, 2010), so naredili intervju s slovenskim ustvarjalcem grafitov Jurijem, članom skupine ZEK crew, ki je predstavil svoj pogled na grafite. Zanimanje za grafite je dobil skozi revije in začel z risanjem grafitov v času srednje šole. Preko hiphop kulture in s pomočjo glasbe se je z njimi spoznal še malo bolj. Začel je s tehniko *pieces* in največkrat ga navdihujejo stvari iz vsakdanjega življenja. Jurij grafite označuje kot

umetnost in je mnenja, da so mesta brez grafitov dolgočasna. Pravi, da vedno izbere prostor, ki ga lahko poživi in kjer celota grafita dobi smisel in nikoli ne izbere mesta, kjer bi se naredila samo škoda. Njegova skupina ZEK crew, ki ima osem članov, je dobila tudi razna naročila za podjetja. Izmed bolj odmevnih je vsekakor bila akcija Orto za podjetje Simobil.

2.2 Oglaševanje skozi grafite

Oglaševanje in grafiti so zelo tesno povezani med seboj, saj imajo vsi isto željo pritegniti pozornost javnosti. Marsikdo je mnenja, da oglaševanje spada pod grafite. Tehnika, ki se jo večinoma uporablja so razni plakati polepljeni po vsem mestu. Vendar se oglaševanja ne uvršča pod vandalizem, ker jih večina oglašuje na legalnih mestih in celo zakupijo prostor, da lahko predstavijo svoj izdelek oziroma storitev (Miller, 2015).

Zato je dandanes marsikateri ustvarjalec grafitov zaposlen v oglaševanju ali v službi, kjer je potrebno, da si kreativen in imaš smisel za dizajn. Tako nas z grafiti bombardirajo na ulici, preko televizije in na internetu. Vsepovsod nas obkrožajo oglasi, ki imajo pridih grafitov, še posebej na javnih straniščih. Najdemo jih lahko tudi v filmih, na otroških igračah, na posameznih televizijskih programih, namenjenim mlajšim generacijam (primer: MTV, Comedy Central), in podobno (Gastman et al., 2006, str. 70, 78).

Skupna lastnost oglaševanja in grafitov je širitev sporočila na javnih mestih. Podjetja se velikokrat poslužujejo sloga grafitov za oglase in za embalažo svojih izdelkov. Za slog grafitov se pogosto odloča tudi policija in razne organizacije za preprečevanje grafitov ali za organizirane javne kampanje. Vse to pa so na čisto nov nivo postavili čisti grafiti, ki so bolj podrobno opisani v naslednjem odstavku (Evropska unija, 2014, str.16).

Vsak dan postajajo bolj priljubljeni čisti grafiti, poznani tudi kot obrnjeni grafiti. Grafite se izdelata na umazani javni površini, ki se jo očisti z namenom, da se izoblikuje napis ali slika. Tehnika, ki jo tukaj najpogosteje uporabijo, je *stencils*. Šablono postavijo na umazan prostor, na katerega posujejo čistilno sredstvo, počistijo in že je izdelan grafit. Omenjena vrsta izdelave postaja še posebej zanimiva za marketing. Podjetja se tega poslužujejo predvsem, ker je inovativno, za okolje bolj varno, hitreje pritegne pogled in tako podjetje lahko prikaže svojo skrb za okolje. Pozitivna lastnost je predvsem, ker imajo zelo malo negativnega vpliva na površino in hkrati naredijo še dobro delo, ker je del te površine očiščen. Slaba lastnost pa je v primeru, če se dela na površini, za katero grafitar nima dovoljenja. Še večja slabost, ki se lahko pripeti je, da bo zaradi čistih grafitov kmalu postala legalizacija grafitov vseh vrst in oblik. Eden izmed bolj poznanih grafitarjev, ki izdelujejo takšne grafite, je Paul Curtis poznan pod vzdevkom Moose. Nekatere agencije in podjetje (Microsoft, Smirnoff) so ga najeli za izdelavo čistih grafitov in hkrati tudi sodeluje z britansko policijo za kampanjo »Anti-gun« (Jackett, 2014).

2.3 Grafiti kot vandalizem

Negativne eksternalije pomenijo, da tretja oseba občuti vpliv storjenega dejanja. Za lažje predstavo le tega bom predstavila na primeru proizvodnega podjetja. Podjetje proizvaja izdelke za svoje kupce. Vendar negativno eksternalijo občutijo prebivalci v kraju, ker morajo živeti v onesnaženem okolju zaradi proizvodnje. Enako velja pri grafitih, ker lahko puščajo vtis nevarnega kraja in se posledično prebivalci ali turisti lahko počutijo ogrožene (Negative externalities, 2017).

Po večini se vse slike in napise na stenah označuje kot grafite. Ne glede na to, ali so narejeni na dovoljenem mestu ali ne. V večini definicij za grafite je zapisano, da so narejenih na nelegalnih mestih, kar je glavni razlog, da se jih označuje kot kriminalna dejanja. Skoraj vse grafite se avtomatsko poveže z vandalizmom. Zato so začeli vpeljevati besedno zvezo ulična umetnost. Pod to besedno zvezo želijo, da se povezuje dovršeno narejene grafite na legalnih površinah (Akbar, 2008).

Ne glede na to, po katerem mestu se sprehodimo, vidimo na javnih in tudi privatnih območjih imena, karakterje, posterje, nalepke in mozaike, ki »polepšajo« mesto. Večino le-teh je bilo narejenih brez dovoljenja lastnika, kar uvrščamo pod vandalizem. O tem govori Zakon o varstvu javnega reda in miru (Ur.l. RS, št. 70/2006, v nadaljevanju ZJRM), ki po 16. členu navaja, da kdor koli namerno naredi škodo na javnem mestu (otroška igrišča, spomeniki, javna prevozna sredstva itd.), se ga kaznuje z globo. Zelo podobno je določeno tudi v Stvarnopravnem zakoniku (Ur.l. RS, št. 87/2002). V 99. členu zadnjega omenjenega zakonika je določeno, če tretja oseba naredi škodo na stvari brez dovoljenja lastnika ima le-ta možnost zahtevati za povrnitev škode. S takšnimi dejanji želijo povzročitelji izraziti svoje mnenje o določeni temi ali samo prikazati pripadnost izbrani skupini. Ena izmed bolj pogostih tarč za vandaliste so tudi javna prevozna sredstva in železniške postaje. Povzročitelj škode na zadnje omenjenih mestih je najpogostejše mlajši del prebivalstva. Vandalisti so največkrat fantje stari med trinajst in sedemnajst let. Njihovi motivi za to so najpogostejše: izražanje mnenja, obveščanje, za zabavo, žaljenje ali preprosto samo za dokaz, da so obstajali. Za vandalizem je lahko ogromno motivov, kar je pripeljalo do kategoriziranja le-teh (AIC, 1987, str. 2, 3; Evropska unija, 2014, str. 22):

- Pridobitveni vandalizem – narejena škoda za pridobitev denarja ali premoženja. Primer: uničenje avtomatov za hrano in pijačo.
- Taktični vandalizem – povzročena škoda kot zavestna taktika za doseg drugega cilja.
- Ideološki vandalizem – preko škode želijo posredovati sporočilo širši javnosti. Primer: slogani na stavbah.
- Maščevalni vandalizem – storjena škoda z namenom maščevanja. Primer: uničenje šolske lastnine zaradi mnenja nepravilnosti učiteljev.
- Igranje z vandalizmom – škoda, povzročena po naključju ali namerno kot del igre ali tekmovanja. Primer: kdo lahko poškoduje več oken.

- Zlonamerni vandalizem – uničenje tuje lastnine zaradi jeze ali frustracij. Primer: praskanje s ključem po avtih.
- Neškodljivi vandalizem – škoda, storjena na premoženju s strani mladih, ki to opredeljujejo kot nepomembno in brez vrednosti. Primer: rezanje sedežev na javnih mestih.

3 PREPREČEVANJE IN ODSTRANJEVANJE GRAFITOV

Grafite uvrščamo pod vandalizem, ki povzroča škodo na nedovoljenih površinah, lahko tudi zgodovinskega in kulturnega pomena, predstavlja strošek za odstranjevanje ter resno otežuje delo pri ohranjanju nepremične dediščine. Največkrat se jih izdeluje s spreji, markerji in svinčniki na podlage, kot so kamen, plastika, steklo itd. Vezava med barvo in površino je omogočena na podlagi pigmenta (železov oksid, saje, aluminij), pomešanega s sintetično smolo. Topila, kjer se najpogosteje uporablja samo aceton ali v povezavi z alkoholom, omogočajo nanos mešanice pigmenta s smolo na izbrano površino (Pozo-Antonio, Rivas, Fiorucci, Lopez, & Ramil, 2016).

Čiščenje grafitov je povezano z visokimi stroški in v večini primerov ni možno doseči popolne odstranitve. Poznamo več različnih postopkov za čiščenje. Splošni načini odstranjevanja, ki so tudi najbolj poznani, so mehanske metode (krtačenje z vodo, nadzorovano suho brušenje, hidro pnevmatično čiščenje itd.) in nanos kemičnih izdelkov. Najboljše je, da se grafit odstrani čim hitreje po izdelavi, ker dlje kot se čaka težje se ga bo odstranilo (Pozo-Antonio et al., 2016).

3.1 Projekti in ukrepi po svetu

V velikih mestih in krajih po svetu se ukvarjajo s še vedno naraščajočim problemom, ki se imenuje grafit. Samo v evropskih mestih je približno okoli 3,5 milijona spomenikov, ki so bili tarča vandalistov in imajo sedaj grafit kot »okras«. S strani lokalnih oblasti, države in raznih agencij se za odstranjevanje grafitov zahteva ogromno finančno investicijo, da lahko ohranijo javne površine, zgradbe in spomenike. Po podatkih iz leta 2013 je mesto San Francisco za odstranjevanje grafitov porabilo okoli dvajset milijonov dolarjev (Rowe & Hutto, 2012).

Grafite se velikokrat povezuje z uničenjem kulturne dediščine, ki za sabo pusti negativne posledice. Ena izmed njih je, da se tisti kraj potem velikokrat uvršča pod socialno slabe ekonomske kraje. Vlade se bojujejo proti grafitom z različnimi pristopi, ki pa so odvisni od finančnih virov. Velikokrat se proti tem bojujejo z različnimi kampanjami ali določenimi službami, ki skrbijo samo za preprečevanje in odstranjevanje grafitov. V New Yorku so šli celo tako daleč, da so prepovedali prodajo izdelkov za izdelavo mlajšim od osemnajst let (Rowe & Hutto, 2012).

3.1.1 Los Angeles

Los Angeles je eno izmed mest, ki se uspešno bori proti vandalizmu. Grafite se tam lahko najde na panojih, garažah, avtobusnih postajah itd. Na leto porabijo približno sedem milijonov dolarjev za odstranjevanje grafitov. S tem denarjem jim je v letu 2014 uspelo odstraniti približno deset milijonov kvadratnega metra. Za vloženi denar se še vedno krešejo mnenja, ali je bila dobra naložba ali ne. V letu 2015 so s strani prebivalcev prejeli približno sto enainštirideset tisoč prijav za storjeni vandalizem. Pričakujejo, da bodo prebivalci vsako leto več prijavljali takšna kriminalna dejanja, ker imajo vsi željo živeti v varnem in lepem mestu. V zadnjih petih letih so se prijave povečale za 64 %. Imajo kar nekaj organizacij, ki skrbijo za dnevne obhode po mestu in odstranjujejo ter preprečujejo grafite (Romero, 2016; Mendelson, 2015).

Policija v Los Angelesu sodeluje z organizacijo »*Operation Clean Sweep – OCS*,« ki ima ves čas aktivno številko, na katero lahko prebivalci prijavljajo vandalizem. Na spletni strani njihove policije so zapisali osnovne ukrepe, ki lahko pomagajo pri zmanjšanju nastale škode narejenih grafitov. Za prvi ukrep so zapisali, da je potrebno ozaveščati javnost, predvsem mlajši del, kakšne so kazni in stroški za odstranitev grafita. Pod drugi ukrep so zapisali, da v primeru, če koga ulovijo pri kaznivem dejanju, se nemudoma obvesti policijo ali odgovorno osebo, ki ima moč pri preprečevanju takšnega dejanja. Podali so tudi predloge za preventivne ukrepe preprečevanje vandalizma za tamkajšnje prebivalce. Eni od predlogov so, da svojo nepremičnino zaščitijo z ograjo, poskrbijo za dobro osvetljavo in podobno. Prebivalce prosijo, da prispevajo nekaj svojega časa, denarja ali darujejo razne pripomočke za namen preprečevanja in odstranjevanja nastalih grafitov. Spodbujajo jih, da organizirajo ali sodelujejo pri projektih, katerih namen je zaščititi očiščena mesta in odstraniti novo nastale grafite. Upajo, da jim v projekt uspe vključiti čim več mladih, ki so največkrat storilci omenjenega kriminalnega dejanja, da jih seznani s problematiko mesta (Los Angeles Police Department, b.l.).

3.1.2 London

London je še eno od mnogih mest, kjer jim grafiti predstavljajo težavo. Število nelegalnih grafitov iz leta v leto bolj narašča in tudi čedalje več sredstev vlagajo za odstranitev le-teh. Vendar so njihovi ukrepi za boj proti njim še vedno precej skopi, če se jih primerja z najbolj uspešnimi praksami po svetu (Greater London Authority, 2002, str. 1).

V Londonu je triinštirideset okrožij in vsako okrožje se bori po svojih najboljših močeh, kar je tudi opazna razlika na ulicah. Po zbranih podatkih ugotavljajo, da vsa okrožja skupaj na letni ravni porabijo približno sedem milijonov funtov za boj proti grafitom. Podatki za prevozna sredstva in njihove postaje kažejo, da se letno porabi minimalno šest milijonov funtov. Če bi želeli odstraniti vse grafite v podzemni železnici, bi porabili več sto milijonov funtov (Greater London Authority, 2002, str. 14–18).

Po njihovem zakonu lahko za vsako »čačko«, ki je narejena na nedovoljenem mestu, pooblaščen oseba predpiše globo do pet tisoč evrov ali pripor. Mladi od dvanajst do sedemnajst let lahko prejmejo do štiriindvajset mesecev pridržanja. Medtem ko starejši od osemnajst let lahko prejmejo do deset let zapor. Kljub napisanemu še vedno obstajajo dvojna merila pri odločanju kazni. Odvisno je, če bodo presodili, da ustvarjalec res izdeluje umetnine. Prvi primer se je zgodil decembra leta 2013, ko so ustvarjalcu grafitov iz Manchestera rekli, da je naslednji Banksy in posledično se je izognil priporu. V drugem primeru pa so ustvarjalca Daniela »Tox« Halpin obsodili na sedemindvajset mesecev zaporne kazni s komentarjem, da ni Banksy in da ne izdeluje umetnin (Cathcart-Keays, 2015; Oppenheim, 2017).

3.1.3 New York

Vse od leta 1960, ko so se grafiti razširili, se je Metropolitan transit authority v mestu New York trudil odstranjevati grafite in zaradi tega so večji del svojega proračuna vložili v to. Že takrat so ogromno denarja vložili za čiščenje in protigrafitne zaščite. Začelo se je s sto tisoč in do danes nadaljevalo do več milijonov dolarjev (Castleman, 1982, str. 149).

V New Yorku, mestu, kjer se je vse skupaj začelo, bil v letu 1970 porast kriminala. V tem času so grafiti predvsem zavzeli podzemno železnico in vlake. Vse to se je stopnjevalo do sredine 1980, dokler niso mesto, država in zvezna vlada imeli dovolj. Začeli so zbirati denar, s katerim so odstranili večino grafitov. Po čistilni akciji niso več odobraval grafitov in takoj, ko se je kakšen grafit pojavil, so ga nemudoma odstranili. Zakon se je v tem času tudi spremenil. V primeru če so ujeli kršitelja na delu, je lahko dobil tudi nekaj časa v zaporu. Nakup sprejev so uvrstili pod manjše kršitve. Do konca osemdesetih let so grafiti v podzemni bili že skoraj v celoti očiščeni. Očiščene vlake in podzemno jim je v New Yorku uspelo obdržati vse do danes. Vandalisti danes uničujejo vlake s ključi in kamni. Vendar jim je tudi to uspelo vzeti pod nadzor, ker so vse zaščitili proti praskam (Williams, 2008). V oddelku za transport bodo v naslednjem letu namenili en milijon dolarjev za čiščenje grafitov z mostov in preostale infrastrukture (Hobbs, 2016).

Zakon v New Yorku narekuje, da se sprejev ne sme prodajati mlajšim od osemnajst let. Kazen prejmejo tudi prodajalci, ki imajo spreje in markerje razstavljene v trgovini. S kršitvijo zadnjih dveh omenjenih se prejme globo do višine petsto dolarjev. Staršem Mladolletnih kršiteljev, ki jih ulovijo pri delu, se izroči denarna kazen do 2.500 dolarjev, ki je odvisna od storjene škode. Preostale kršitelje takoj aretirajo in se jim odvisno od škode določi kazen (zapor, denarna kazen, družbeno koristna dela). Uredili so si tudi program, kjer prijavitelje vandalizma nagradijo z denarno nagrado do zneska petsto dolarjev (Police department city of New York, b.l., str. 5–7).

3.1.4 Barcelona

Tram je združenje večih podjetij, ki ponujajo javni prevoz po mestu Barcelone. Delovati je začel že leta 2004. V letu 2014 je bil razglašen za najboljši javni prevoz v katalonski regiji. Združenje Tram za grafite meni, da lahko vplivajo na njihovo podobo in hkrati na dojemanje o varnosti potnikov. Razvili so kombinirano strategijo, ki je dokaz uspeha še dandanes. Z njo so si omogočili zmanjšanje grafitov v svojih prostorih in vozilih. Uporabljajo znane ukrepe, kot so čim hitrejša odstranitev grafita po pojavu, vendar je njihov glavni fokus preprečevanje nastajanja grafitov skozi oblikovanje. Z ukrepi želijo omejiti priložnosti za nelegalne grafite (Moliner & Clavell, 2016, str. 107).

Mobilne enote, fiksne enote, podzemne postaje, predori in garaže predstavljajo štiri različna področja. Za vsako področje se uporablja različne ukrepe za obvarovanje pred vandalizmom. V mobilnih enotah, predorih in garažah se večinoma uporablja tradicionalne ukrepe. V sklopu tradicionalnih se vključuje protigrafitne namaze, video nadzor in vse to s pomočjo varnostnikov, policije ter zaposlenega osebja. Tudi na preostalih dveh področjih uporabljajo omenjene ukrepe kot tudi nekatere uspešne novosti. Sive betonske stene na železniških in podzemnih postajah so zelo privlačne za ustvarjalce grafitov. Zato so združili moči s skupino umetnikov z univerze v Barceloni, ki so omenjene postaje oblikovali tako, da so postale bolj prijazne za potnike in manj zanimive za vandaliste. S spremembo so želeli povečati zavedanje o postaji kot tranzitno, prijazno in varno območje za potnike. Trije uspešni ukrepi v primeru Tram so (Moliner & Clavell, 2016, str. 108, 109):

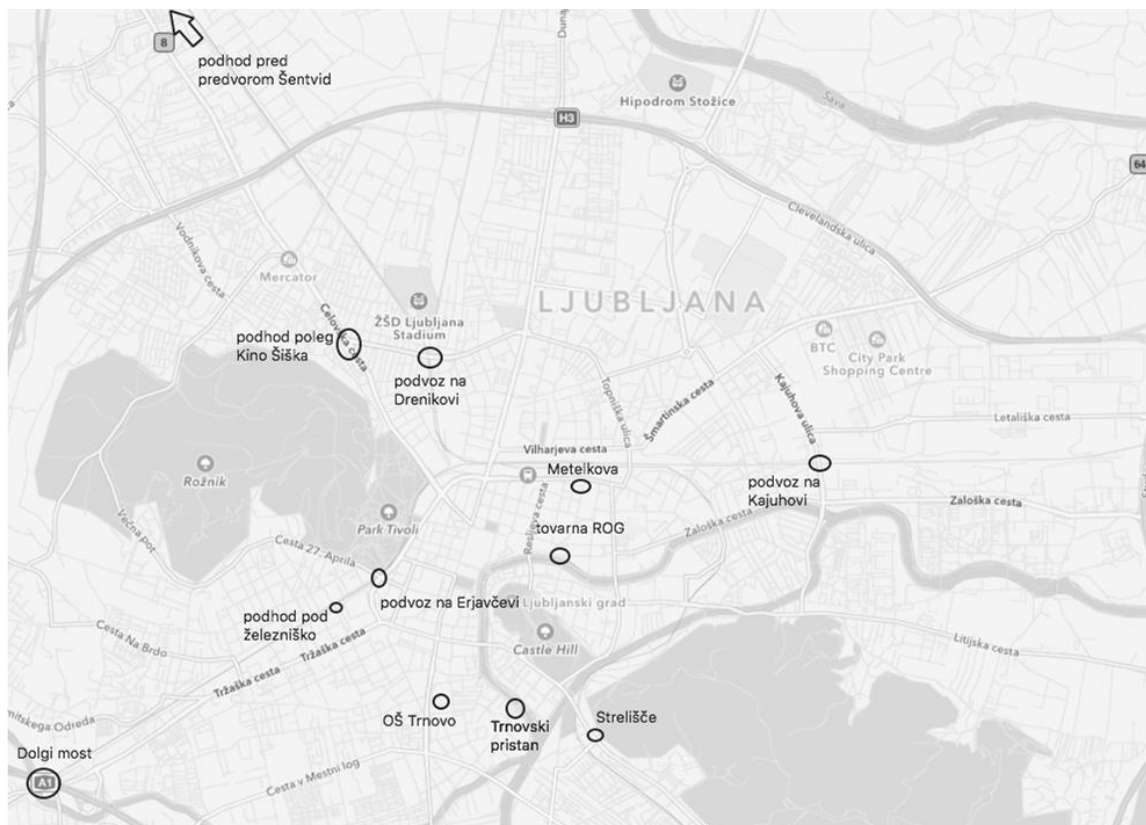
- Pobarvane stene: s tem so pobegnili dolgočasnim sivim stenam in poleg nanosa barve uporabili protigrafitni namaz. S tem ko so grafiti hitro odstranjeni, se tudi doseže nižje zanimanje s strani vandalistov. Pri Tram trdijo, da že deset let ni bilo nobene spremembe.
- Antinomije: po stenah so napisali nekaj verzov in poezije. S tem so dosegli, da postaja izgleda kot en velik grafit in so bile še ena novost, ki je pomagala pri zmanjšanju grafitov.
- Galerija urbanih grafitov je novost, ki je prikazala, da imajo grafiti še vedno svoje mesto. Razgibana razstava legalnih grafitov na določeni površini.

4 GRAFITI V LJUBLJANI

V Ljubljani so v letu 2015 začeli s kampanjo »Čuvaj svoje mesto, le eno imaš«. V sklopu kampanje so se tudi osredotočili na grafite, ki jih je moč najti po celotni Ljubljani tudi na zgodovinskih spomenikih in javnih prevoznih sredstvih. Že v letu 2011 so v Ljubljani izbrali trinajst uradno dovoljenih lokacij za ustvarjanje grafitov, ki so označeni na Sliki 1 spodaj in s katerimi želi Mestna občina Ljubljana (v nadaljevanju MOL) doseči videz

urejenega mesta in zmanjšati vandalizem na nelegalnih prostorih. Večino od njih lahko najdemo v podhodih in podvozih (Šentvid, pri Kino Šiška, v Rožni dolini, Bežigrad, Moste). Najbolj znana lokacija je na Metelkovi. Poleg nje so v centru dovoljene lokacije še na Trubarjevi ulici, poleg osnovne šole Trnovo (zid ob parkirišču in transformacijska postaja) in Trnovski pristan. Zadnja lokacija se nahaja na strelišču na Dolenjski cesti, ki je predvsem namenjen za navijaške skupine (Lešničar, 2014; B. Ti., 2011).

Slika 1: Dovoljene lokacije v Ljubljani

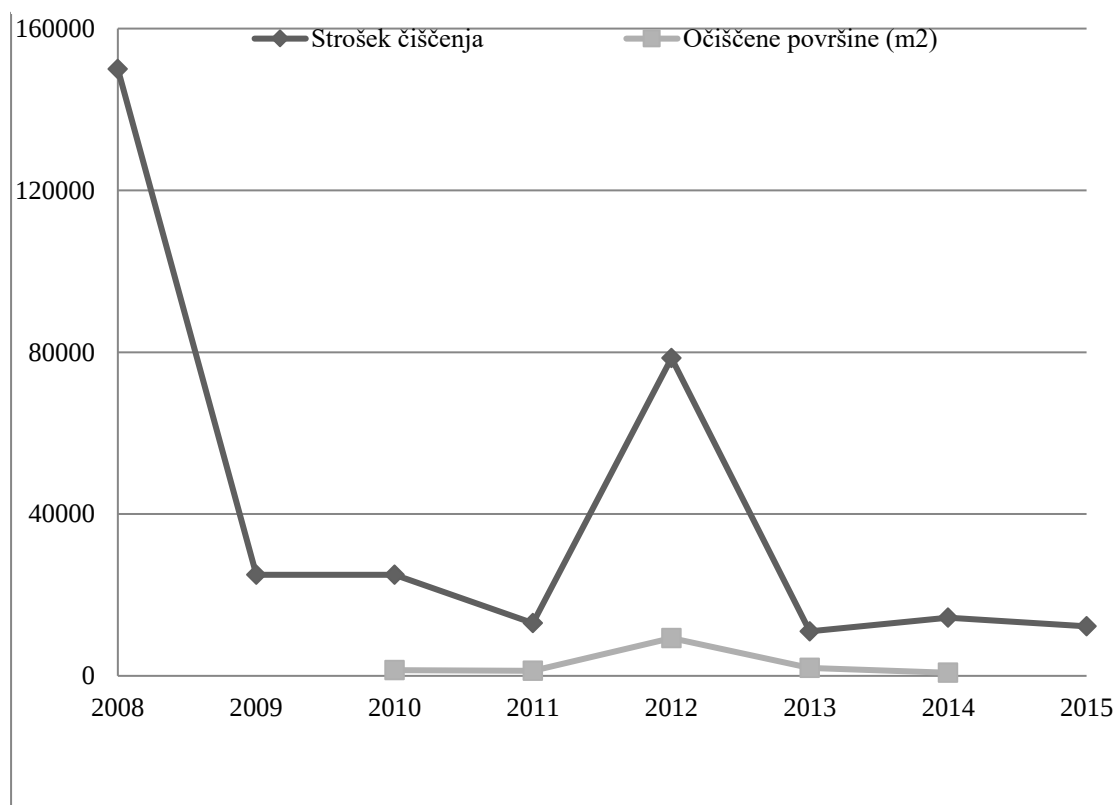

Vir: B. Ti., *Grafiti odlej zakoniti na 13 lokacijah v Ljubljani, nadzor nad vandali bo okrepljen*, 2011.

Dovoljena mesta so ena izmed ukrepov MOL-a, s katerimi želijo znižati stopnjo vandalizma po Ljubljani. Drugi njihov ukrep je poostreni nadzor nad kršitelji s strani redarjev in policistov. Zadnji omenjeni imajo po 13. členu ZJRM (Ur.l. RS, št. 70/2006) pravico, da vsakogar, ki riše in piše na nedovoljenih mestih oglobijo 208,65 EUR (v nadaljevanju EUR). Po 20. členu ZJRM se navaja, da se kakršne koli nestrpnosti (rasna, verska, politična, spolna, etnična, narodnostna) izrazijo z narejenim delom storilca in se le-te lahko oglobi z najmanj 834,59 EUR. Storilci lahko dobijo tudi do pet let zapore (škoda na 50.000 EUR), če oškodovanec poda za pregon vandalizma, je pa odvisno od povzročene škode. Eden izmed ukrepov je vsekakor redno čiščenje grafitov in zavarovanje s protigrafitno zaščito (Ivanc, 2010; B.B., 2014). Na MOL sem se obrnila z vprašanjem, če so po uveljavitvi trinajstih legalnih lokacij opazili zmanjšanje nedovoljenih grafitov. Odgovorili so, da velikih sprememb ravno ni bilo. Vendar opažajo zmanjšanje na

lokacijah, kjer so bili grafiti odstranjeni. Očiščene površine ostajajo čedalje več časa nedotaknjene s strani vandalizma. Po zadnji akciji leta 2015 ne ugotavljajo nobenega večjega zmanjšanja nedovoljenih grafitov. Na spletni strani MOL je opcija, da prebivalci Ljubljane prijavo vandalizma preko spletnega obrazca. Na vprašanje, koliko je letnih prijav za nedovoljene grafite MOL odgovarja, da gre v enajstih prijavah za problematiko grafitiranja (Klarič, 2016).

Slika 2: Letni strošek čiščenja grafitov v Ljubljani

Vir: Š. Klarič, osebna komunikacija, avgust 2016.

V zgornjem grafu je vidno, da so v zadnjih sedmih letih namenili kar nekaj sredstev za odstranjevanje grafitov. Najvišji strošek so imeli v letu 2008 (150.000 EUR), ker so takrat izvedli obsežno akcijo čiščenja. Pri tej akciji so se osredotočili na naslednje ulice: Karlovška, Zoisova, Aškerčeva, Bleiweisova, Tivolska, Trg OF, Masarykova, Resljeva in Kopitarjeva. V naslednjih dve letih so skupaj odšteli približno 50.000 EUR, kar pa je bilo namenjeno za čiščenje površin na naslednjih območjih: Jakopičev podhod, Ljubljanski grad – Šance, podhod pri ulici Iga Grudna, Prešernov trg, Hribarjevo nabrežje, Čopova ulica, Park Navje, podhod Ajdovščina, Križanke, Breg, Maistrov spomenik, podhod Plava laguna in park pri Rimskem zidu. V letu 2011 so za to namenili malo manj kot 13.000 EUR. Leto zatem so pa organizirali še eno obsežno akcijo, za katero so namenili 78.558 EUR in v sklopu katere so očistili več kot 9.000 kvadratnih metrov. Najmanj so namenili v letu 2013 (11.000 EUR). Za leto 2014 so namenili 3.000 eur več kot leto prej (B.B., 2014).

MOL je sporočil, da so v letu, ko je tudi potekal projekt »Človek čuvaj svoje mesto samo eno imaš«, namenili 12.261 EUR za čiščenje. V tem letu so se osredotočili na naslednje lokacije: Breg pri Hribarjevem spomeniku, Tromostovje – opečni kiosk, Gallusovo nabrežje, Fabianijev most, Hradeckega most, Šentjakovski most, Prešernov trg, Mestni trg, Ključavničarska ulica, Ribja ulica, Čopova ulica, Nazorjeva ulica, Slovenska cesta in Pod Trančo (Klarič, 2016).

V Tabeli 1 so podatki od leta 2010 in do leta 2015 in podatki, koliko kršitev so obravnavali za grafitiranje. MR pomeni mestno redarstvo Ljubljane in PU pomeni policijska uprava. Večino kršitev obravnava policija. Največ kršitev je bilo obravnavanih v letu 2011, kjer je trinajst kršitev imela policijska uprava in tri kršitve mestno redarstvo. Najmanj jih je bilo naslednje leto, leta 2012, kjer je policijska uprava obravnavala dve kršitvi in mestno redarstvo eno (Klarič, 2016).

Tabela 1: Obravnavane kršitve v Ljubljani od leta 2010 do 2015

Leto	2010		2011		2012		2013		2014		Do 30.4.2015	
Opis	MR	PU	MR	PU	MR	PU	MR	PU	MR	PU	MR	PU
Grafitiranje, kdor riše ali piše po zidovih, ograjah	0	10	3	13	1	2	0	9	0	7	0	0

Vir: Š. Klarič, osebna komunikacija, avgust 2016.

Ljubljanski potniški promet (v nadaljevanju LPP) in Javno podjetje Snaga so tudi pristopili k akciji Čuvaj svoje mesto le eno imaš, ki so povečale ozaveščenost potnikov in prebivalcev Ljubljane. LPP je v zadnjih letih imel škode za približno sedemdeset tisoč evrov. Škoda je bila v večini narejena na steklu in potniških sedežih na mestnih avtobusih. Zaradi vandalizma in kraje zabojnikov ima podjetje Snaga na leto okoli dvajset tisoč evrov škode (Klarič, 2016).

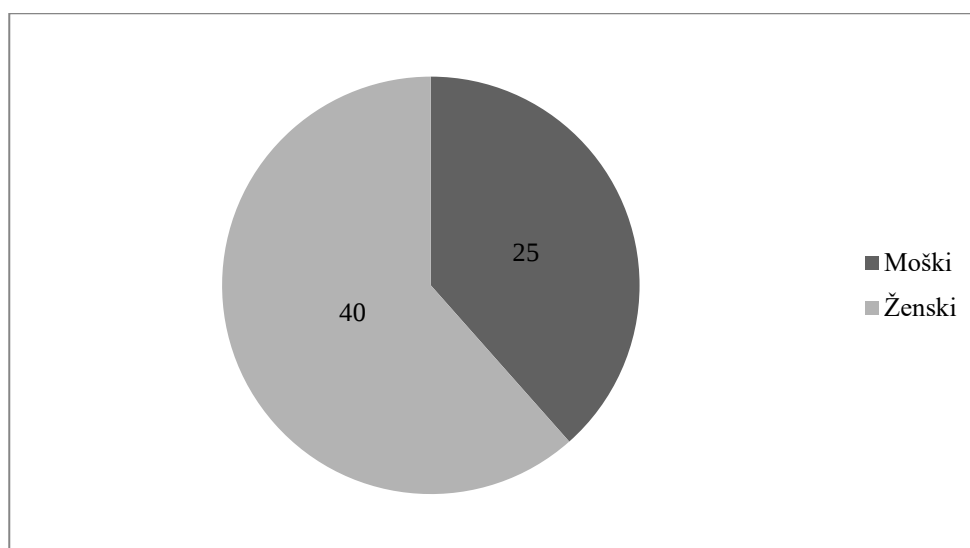
Gregor Završnik (2014) se je v svojem članku posvetil škodi, storjeni na vlakih podjetja Slovenske železnice (v nadaljevanju SŽ). Pri SŽ pravijo, da je vsako leto več kršiteljev, ki rišejo in pišejo po vlakih in garnituri. Najpogosteje se nedovoljeni grafiti pojavijo na potniških vlakih in zelo malo na lokomotivah in tovornih vagonih. Po njihovih podatkih naj bi bilo približno dvajset odstotkov vlakov in večina potniških garnitur prekritih z nedovoljenimi grafiti. Opažajo zmanjšanje grafitov, ko v zadnjih letih tržijo oglasni prostor na vlakih. Zaradi pomanjkanja vozil na železnicah poskušajo čim hitreje odstraniti grafit. Vendar da ne bi še bolj poškodovali vozil, v večini primerih odstranijo grafite samo na

predelu oznak, ki morajo po zakonu biti nujno vidne. Stroški za čiščenje celotne garniture in premaz s protigrafitno zaščito so približno 5.000 EUR (2.500 EUR odstranjevanje in 2.000 EUR za protigrafitno zaščito). S tem, da pri odstranjevanju lahko nastanejo še dodatni stroški, ker se skozi proces lahko hitro kaj poškoduje. Ob pomanjkanju vozil morajo zaradi čiščenja še umakniti vozilo za daljši čas iz prometa. Marko Tancar, delavec na SŽ, je povedal, da točnega podatka o celotni škodi nimajo. Za konec je povedal, da so kršitelji na delu večinoma v nočnem času, ko vozila mirujejo. Zaradi visokih stroškov nadzora ne morejo ves čas loviti kršitelje, ker bi morali zato dodatno zaposliti varnostnike, postaviti ograjo in nastaviti varnostne kamere. S strani potnikov prejmejo tudi nekaj pritožb, ker se zaradi poslikanih oken na vlaku marsikateri potnik počuti nelagodno in utesnjeno (Jesenšek, 2012).

5 REZULTATI EMPERIČNE RAZISKAVE

Anketni vprašalnik, ki je obsegal enajst vprašanj, sem razdelila na tri sklope. Prvi del je bil namenjen splošnim vprašanjem, ali so jim grafiti sploh všeč. Naslednji sklop vprašanj se je navezoval na ukrepe proti nelegalnim grafitom v Ljubljani. Namen zadnjega dela je bil pridobiti osnove informacije o anketiranih osebah (spol, starost, izobrazba). Odgovore vprašanih oseb sem pridobila preko spletnega anketnega vprašalnika, ki sem ga objavila na socialnih medijih in ga razposlala preko elektronskega sporočila. V spodnji analizi prejetih odgovorov bom s pomočjo SPSS programa najprej analizirala zadnji del vprašanj, da se preveri, katere so bile anketirane osebe. Tako se bo potem lahko tudi vsa preostala vprašanja lažje analiziralo. Rezultate vprašalnika bom jaz v svoji analizi uporabila kot mnenje prebivalcev Ljubljana. Vendar se ne more posplošiti na celotno populacijo, ker so večino bili vprašani stari do 35 let in jih večina obiskuje Ekonomsko fakulteto v Ljubljani ali sodelavci v podjetju T-2, d.o.o.

Slika 3: Spol (v %)

Pridobila sem v celoti petinšestdeset popolno izpolnjenih vprašalnikov. Od skupaj triinpetdesetih vprašanih je bilo sedemnajst oseb moškega spola (33 %), in šestintrideset oseb ženskega spola, ki predstavljajo 67 % delež vseh vprašanih. Samo dve osebi, ki skupaj predstavljata 4 %, pripadata v prvo starostno skupino do vključno osemnajst let. Anketiranci stari med devetnajst let in vključno petindvajset let predstavljajo več kot polovico vseh vprašanih (65 %). Dvanajst oseb je starih od šestindvajset do vključno petintrideset let, ki imajo 23 % delež. V zadnji starostni skupini petintrideset let ali več so bile štiri osebe (8 %). Zadnje demografsko vprašanje je bilo za izobrazbo. 62 % vseh vprašanih ima srednješolsko izobrazbo, in sicer triintrideset oseb. Končano višješolsko ali univerzitetno izobrazbo ima sedemnajst oseb (33 %). Najmanj vprašanih, tri osebe, so imele osnovno šolo (6%).

Tabela 2: Vprašanje: »Ali so vam všeč grafiti?«

Spol	Da	Ne	Skupaj
Moški	22	3	25
%	88,0	12,0	100,0
Ženski	32	8	40
%	80,0	20,0	100,0
Skupaj	54	11	63
%	83,1	16,9	100,0

Anketni vprašalnik se je začel s splošnim vprašanjem »Ali so jim všeč grafiti?«, na katerega je od vseh štiriinpetdeset vprašanih oseb odgovorilo z da in enajst oseb z ne. Kot prikazuje Tabela 2 je med moškimi več pozitivnih odgovor, da so jim všeč grafiti, kot med ženskami. Podobna statistika velja tudi za naslednje vprašanje, ki jih je spraševalo, če so že kdaj izdelali grafit. Pri tem vprašanju jih je od vseh vprašanih sedem odgovorilo pritrdilno in oseminpetdeset oseb negativno. Zanimiv podatek, da je večina, ki je izbrala odgovor da, starejša od petintrideset let. Kar je vsekakor posledica večje uporabe socialnih omrežij med mlajšimi, kjer lahko izrazijo svoje mnenje.

Naslednje dve vprašanji sta se navezovala na prejšnjega. Prvo je spraševalo po lokaciji, kjer so naredili grafit. Najbolj pogosto so izbrali nedovoljeno mesto in samo ena oseba jih izdelala na dovoljenem mestu. Večina jih je izdelala v mestu in na železniški postaji. Ena oseba ga je izdelala doma. Pri drugem vprašanju me je zanimal vzrok za izdelavo. Največ jih je odgovorilo, da so ga naredili za zabavo. Odgovori, ki so jih še izbrali so bili, da so želeli izraziti mnenje in vpliv družbe.

Tabela 3: Vprašanje: »Kako gledate na grafite?«

Izobrazba	Umetnost	Kriminalno dejanje	Skupaj
Osnovna šola	3	3	6
%	50,0	50,0	100,0
Srednja šola	33	5	38
%	86,8	13,2	100,0
Višješolska ali univerzitetna	16	5	21
%	76,2	23,8	100,0
Skupaj	52	13	65
%	80,0	20,0	100,0

Naslednje zastavljeno vprašanje je bilo, kakšen pogled imajo na grafite, kar je tudi glavno vprašanje moje zaključne naloge. Izbirali so lahko med odgovoroma umetnost ali kriminalno dejanje. Med vsemi sodelujočimi je devetnajst moških in triintrideset žensk odgovorilo (80 %), da jih uvrščajo pod umetnost, preostalih trinajst oseb (20 %) pa na njih gleda kot na kriminalno dejanje.

V Tabeli 3 so vidni podatki glede na izobrazbo. Dokončano osnovno šolo je imelo šest vprašanih oseb, kjer je neodločen izid med umetnostjo in kriminalnim dejanjem. Za umetnost najbolj privržene so osebe z dokončano srednjo šolo, in sicer skupaj jih je bilo vprašanih osemintrideset oseb. triintrideset od njih (86,8 %) jih smatrajo kot umetnost in samo pet oseb (13,2 %) misli nasprotno. Višješolsko ali univerzitetno izobrazbo je končalo enaindvajset anketiranih. Od njih je pet oseb odgovorilo (23,8 %), da na njih gledajo kot kriminalno dejanje in šestnajst oseb (76,2 %) je mnenja, da so grafiti umetnost.

Dobljene rezultate sem analizirala še glede na starost. V skupini do osemnajst let (dve osebi) in v skupini med šestindvajset in do vključno petintrideset let (trinajst oseb) so vsi mnenja, da so grafiti umetnost. Znotraj skupine med devetnajst in do vključno petindvajset let je enaintrideset oseb izbralo odgovor umetnost in preostale štiri osebe kriminalno dejanje. V zadnji starostni skupini šestintrideset let ali več je šest oseb grafite uvrstilo pod umetnost in devet oseb kot kriminalno dejanje.

Pri trditvi, da je v Ljubljani trinajst legalnih lokacij za izdelavo grafitov so imeli vprašani na voljo tri odgovore: preveč, premalo ali ravno prav. Devetindvajset oseb je izbralo odgovor ravno prav, kar je najpogostejši izbrani odgovor tako med moškimi kot med ženskami. Odgovor, da je preveč lokacij v Ljubljani je izbralo enajst oseb med katerimi je

šest oseb starejših od šestintrideset let. Mnenja, da je premalo lokacij v Ljubljani je petindvajset oseb med njimi je devetnajst vprašanih, ki ima dokončano srednjo šolo.

Tabela 4: Vprašanje: »Bi višje kazni vplivale na zmanjšanje grafitov?«

Odgovor	Do 18 let	19 – 25 let	26 – 35 let	36 ali več	Skupaj
Da	1	6	0	3	10
%	10,0	60,0	0	30,0	100,0
Ne	1	29	13	12	55
%	1,8	52,7	23,6	21,8	100,0
Skupaj	2	35	13	15	65
%	3,1	53,8	20,0	23,1	100,0

V Tabeli 4 je obravnavano vprašanje, ki je sledilo v anketnem vprašalniku in se je nanašalo na kazni za kršitelje. Zanimalo me je, če bi višje kazni lahko vplivale na zmanjšanje vandalizma po Ljubljani. Med vsemi anketiranimi je petinpetdeset oseb izbralo odgovor, da ne bi bilo vpliva na zmanjšanje grafitov po Ljubljani. V starostni skupini med šestindvajset in petintrideset let so vsi mnenja (trinajst oseb), da višje kazni ne bi imele vpliva. Nasprotnega mnenja je deset oseb, med katerimi je šest starih med devetnajst in do vključno petindvajset let. Za preostale starostne skupine se lahko rezultate preveri v spodnji tabeli.

Zadnje vprašanje je bilo, če bi dovolili izdelavo grafitov na svoji lastnini (avto, hiša...). Večino jih je odgovorilo (86,2 %), da ne bi pustili. Takšnega mnenja je šest oseb z dokončano osnovno šolo, trideset oseb z dokončano srednjo šolo in dvajset oseb z dokončano višješolsko ali univerzitetno izobrazbo. Dovoljenje za izdelavo grafitov bi dalo devet oseb (13,8 %), kjer ima ena oseba višješolsko ali univerzitetno izobrazbo ter preostalih osem ima dokončano srednjo šolo.

6 PREDLOGI ZA MESTNO OBČINO LJUBLJANA

Pri tem poglavju želim analizirati in povezati vse pridobljene podatke iz sekundarnih virov in rezultate opravljenega anketnega vprašalnika. V tem sklopu bom tudi izrazila mnenje in predstavila svoje stališče glede glavne tematike moje zaključne naloge.

Osredotočila bi se na primerjavo ukrepov proti grafitom med ostalimi mesti in Ljubljano. Od mesta do mesta se ukrepi zelo razlikujejo. V Los Angeles-u veliko pozornosti namenjajo ozaveščanju prebivalcev in jih vzpodbujajo, da kriminalna dejanja prijavljajo na organizacijo OCS, ki sodeluje s tamkajšnjo policijo. Predvsem veliko pozornosti

namenjajo mlajšemu delu prebivalcev, ki jih tudi poskušajo čim več vključiti v razne projekte. V Londonu se vsako okrožje samo bori proti tovrstnemu vandalizmu. Edino, kar imajo skupno, je zakonsko določena globa ali zaporna kazen in si pri določanju kazni v večini primerih za merilo vzamejo kreativnost kršitelja. V New York-u so prepovedali prodajo izdelkov za izdelovanje grafitov mlajšim od osemnajst let. Kazni ne dobijo samo kršitelji, ampak tudi prodajalci izdelkov. Urejen imajo tudi program, ki denarno nagradi prijavitelje vandalizma. Tram je združenje, ki ponuja javni prevoz po mestu Barcelone. Zadnji omenjeni so zelo uspešni pri odstranjevanju in ohranjanju prostora brez grafita. Uspeva jim s hitro odzivnostjo, s premazom za lažje odstranjevanje grafita in podobno. Železniške in podzemne postaje so prepustili umetnikom, ki so njihov izgled naredili veliko bolj zanimiv za potnike in toliko manj privlačen za vandaliste.

Vsekakor bi se v Ljubljani lahko zgledovali po ukrepih Barcelone na javnih prevoznih sredstvih in postajah. Železniško postajo bi lahko prepustili umetnikom, ki bi jo naredili veliko bolj prijazno in zanimivo za potnike ter čim več površine premazali s protigrafitnim premazom. Posledično bi lahko veliko lažje vzdrževali čiste površine. Vsekakor bi pa morali biti veliko bolj odzivni na novonastale grafite na nedovoljenih mestih, da bi se jih v čim krajšem času po nastanku odstranilo. Pri nas bi lahko železnice, kjer hranijo vlake, ogradili z ograjo, kar bi pripomoglo k zmanjšanju grafitov na vlakih. To bi bil za njih enkratni strošek, ki bi bil učinkovit ukrep.

V Ljubljani je na voljo trinajst lokacij za dovoljeno izdelavo grafitov, kar je po mojem mnenju ravno dovolj. Vendar je pa zanimiv podatek, pridobljen od MOL-a, ki pravi, da ni opaznega zmanjšanja pri uveljavljanju legalnih lokacij. Menim, da bi morali več oglaševati dovoljene lokacije. Zgledovati bi se morali tudi po ukrepu Los Angeles-a, da se več ozavešča prebivalce Ljubljane. Lahko bi se organizirali projekti, kjer bi predstavili ukrepe in načine, kako zmanjšati nedovoljene grafite na lastnini prebivalcev. S tem bi že velik del storili sami prebivalci, ker bi poskrbeli za svoje območje, da bi se poskusilo ohraniti čiste površine. Večino jih ne želi grafitov na svoji lastnini, kar tudi dokazujejo rezultati opravljenega anketnega vprašalnika.

Dober ukrep bi bila prepoved prodaje sprejev in ostalih izdelkov za izdelavo grafitov mlajšim od osemnajstega leta. Dobro bi bilo, da bi tudi same šole poskrbele za ozaveščanje svojih učencev in bi se tako posledično zmanjšali grafiti okoli šol in po mestu.

Kot so prikazali rezultati anketnega vprašalnika, ne bi bilo vpliva na zmanjšanje nedovoljenih grafitov s povečanjem kazni, s čimer se popolnoma strinjam. Zato predlagam, da MOL poveča ozaveščanje prebivalcev, kar bi vsekakor pripomoglo k povečanju čistih površin, ker si vsi želijo živeti v lepem mestu. V primerjavi s prvim postavljenim vprašanjem v anketnem vprašalniku: »Ali so vam grafiti všeč?« in vprašanjem, kakšen pogled imajo na grafite, sem pričakovala, da bodo rezultati enaki. Tistim, ki so grafiti všeč, jih bodo obravnavali kot umetnost in obratno. Vendar sta dve

osebi več, ki so jima vseh grafiti in jih obravnavajo kot kriminalno dejanje. Razlaga, ki bi lahko bila zelo verjetna, da osebe rade pogledajo grafit, ampak ne na nedovoljenih površinah. Za zmanjšanje uničevanja raznih umetnin po mestu bi lahko odprli brezplačno številko in nagrajevali prijavitelje z manjšimi denarnimi nagradami. Predlagam, da MOL organizira projekt podoben projektu Očistimo Slovenijo v enem dnevu, ki je dosegel velik uspeh. Podoben projekt bi lahko ustvarili ali ga združili z zadnje omenjenim projektom, pri katerem bi na pomoč povabili razne organizacije in prebivalce Ljubljane. Lahko bi tudi motivirali podjetja, da poskusijo oglaševati preko obrnjenih grafitov in bi tako lahko dosegli še malo več očiščene površine.

SKLEP

Grafiti so dandanes trn v peti skoraj v vsakem malo večjem mestu po svetu. Vsako mesto uporablja različne ukrepe za boj proti njimi. Vse, kar jim je skupno je, da vsi želijo imeti čisto mesto s čim manj vandalizma na zgodovinskih in pomembnih spomenikih in zgradbah v mestu.

Anketni vprašalnik sem opravila preko spletne strani 1ka.si. Ta način sem si izbrala, ker se podatke hitro in lažje zbere, ker imajo vsi dostop do interneta in so lahko anketo opravili, ko so imeli čas. Anketni vprašalnik sem objavila na socialnih omrežij, razposlala preko mail-a sodelavcem in prosila nekatere organizacije (primer: Ljubljana Graffiti Tour), da objavijo anketo na njihovi strani na socialnih omrežij. Slaba stran tega je, da so podatki lahko lažni in ne pridobiš realnih podatkov, ki bi prikazali dejansko mnenje prebivalcev Ljubljane. Pri analizi rezultatov sem si pomagala s programom SPSS.

V uvodu sem postavila štiri hipoteze, ki jih bom v spodnjih točkah potrdila ali ovrgla.

- H1: Grafite se uvršča pod umetnost. **Potrjena**, ker je ogromno ustvarjalcev grafitov na svetu, ki se jih obravnava kot umetnike. Hipotezo tudi potrdi opravljen anketni vprašalnik, kjer je večina sodelujočih uvrstila grafite kot umetnost.
- H2: Legalne lokacije v Ljubljani so pripomogle k zmanjšanju nedovoljenih grafitov. **Ovržena hipoteza**. Po podatkih MOL-a niso dovoljene lokacije pripomogle k zmanjšanju, ampak so malo pripomogle pri daljšem ohranjanju očiščenih površin.
- H3: Projekt Čuvaj svoje mesto, le eno imaš, ki je potekalo v letu 2015, je pomagal pri zmanjšanju nedovoljenih grafitov. **Ovrženo**. Po podatkih MOL-a ni bilo večjega zmanjšanja nedovoljenih grafitov.
- H4: Vsako leto je v Ljubljani vse več ohranjenih očiščenih površin in posledično višji stroški čiščenja. **Ovržena hipoteza**. Pridobljeni podatki s strani MOL-a ne dokazujejo več ohranjenih površin in tudi ne večjega denarnega vložka za čiščenje.

V zadnjem odstavku bom predstavila svoj pogled na grafite in ugotovitve zaključne naloge. Grafite, ki so narejeni na legalnih mestih, jaz uvrščam pod umetnost. Ustvarjalci le-teh so

si vzeli čas in se posvetili čisto vsaki podrobnosti. Na grafite, grafiti narejene na zgodovinskih spomenikih ali zgradbah, na javnih prevoznih sredstev in postajah, gledam kot na kriminalno dejanje. Ti storilci nimajo spoštovanja do tuje lastnine in uživajo v uničenju. Prepričana sem, da ima na njih velik vpliv družba, ker je za izražanje mnenja veliko bolj koristna uporaba socialnih omrežij in raznih blogov, če želijo ostati anonimni. Moja dva glavna predloga za Ljubljano sta večje ozaveščanje prebivalcev o nedovoljenih grafutih in organiziranje projektov za odstranjevanje le-teh. Vsekakor je ogromno ukrepov, ki bi Ljubljana jih lahko uporabila brez večjih stroškov. Potrebno je le malo več pozornosti usmeriti na nedovoljene grafite.

LITERATURA IN VIRI

1. Akbar, A. (2008, 16. julij). Graffiti: street art or crime. Najdeno 15. junija 2016 na spletnem naslovu <http://www.independent.co.uk/artsentertainment/art/features/graffiti-street-art-ndash-or-crime-868736.html>
2. AIC – Australian institute of criminology. (1987, julij). *Research brief: Graffiti and vandalism on public transport*. Najdeno 28. junija 2016 na spletnem naslovu http://www.aic.gov.au/media_library/publications/tandi_pdf/tandi006.pdf
3. B.B. (2014, 14. oktober). MOL v sedmih letih ob 341 tisočakov zaradi grafitov. *Žurnal 24*. Najdeno dne 25. julija 2016 na spletnem naslovu <http://www.zurnal24.si/mol-v-sedmih-letih-ob-341-tisocakov-zaradi-grafitov-clanek-238076>
4. B. Ti. (2011, 13. december). Grafiti odslej zakoniti na 13 lokacijah v Ljubljani, nadzor nad vandali pa bo okrepljen. *RTV SLO*. Najdeno 25. julija 2016 na spletnem naslovu <http://www.rtvsllo.si/kultura/drugo/grafiti-odslej-zakoniti-na-13-lokacijah-v-ljubljani-nadzor-nad-vandali-pa-bo-okrepljen/272711>
5. Castleman, C. (1982). *Getting Up: Subway Graffiti in New York*. Cambridge: The MIT Press.
6. Cathcart-Keays, A. (2015, 7. januar). Is urban graffiti a force for good or evil? *The Guardian*. Najdeno 10. marca 2017 na spletnem naslovu <https://www.theguardian.com/cities/2015/jan/07/urban-graffiti-force-good-evil>
7. Champion, M. (2014, 29. marec). Medieval graffiti—in pictures. *The Guardian*. Najdeno 30. junija 2016 na spletnem naslovu <https://www.theguardian.com/artanddesign/gallery/2014/mar/29/medieval-graffiti-pictures-lydgate>
8. Dickens, L. (b.l.). How did Banksy become the world's most famous vandal? *BBC*. Najdeno 5. junija 2016 na spletnem naslovu <http://www.bbc.co.uk/timelines/zytpn39#zpsfsg8>
9. Edwards, O. (2004, oktober). Kilroy was here. *Smithsonian*. Najdeno 30. junija 2016 na spletnem naslovu <http://www.smithsonianmag.com/history/kilroy-was-here-180861140/?no-ist>
10. Eickmier, G. (b.l.). Graffiti: Art or Vandalism? *Museum of the city*. Najdeno 5. maja 2016 na spletni strani <http://www.museumofthecity.org/project/graffiti-art-or-vandalism/>
11. Evropska unija. (2014). *Graffolution - Graffiti vandalism in public areas and transport report and categorisation model*. Najdeno 28. junija 2016 na spletnem naslovu http://project.graffolution.eu/wpcontent/uploads/deliverable/Graffolution_608152_D2%201-Graffiti-vandalism-in-public-areas-and-transport-report-and-categorisation-model.pdf
12. Forster, M. A., Vettese-Forster, S., & Borland, J. (2012). Evaluating the cultural significance of historic graffiti. *Emerald Insight*. 30. Najdeno dne 4. junija 2016 na spletnem naslovu <http://www.emeraldinsight.com.nukweb.nuk.uni-lj.si/doi/pdfplus/10.1108/02630801211226637>
13. Ganz, N., & Manco, T. (2004). *Graffiti world: Street art from five continents*. London: Thames & Hudson.
14. Gastman, R., Rowland, D., & Sattler, I. (2006). *Freight train graffiti*. New York: Abrams.
15. Greater London Authority. (2002, maj). *Graffiti in London*. Najdeno 10. aprila 2017 na spletnem naslovu

- https://www.google.si/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=7&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKEwjzlaXf0O3UAhVL2xoKHbWtCt4QFgg3MAY&url=https%3A%2F%2Fwww.london.gov.uk%2Fmoderngov%2FData%2FGraffiti%2520Investigative%2520Committee%2F20020522%2FAgenda%2F4%2520Graffiti%2520-%2520final%2520report%2520RTF.rtf&usg=AFQjCNG09IHWL_G95K2K8KypLwAOKLH33Q
17. Hobbs, A. (2016, 1. april). City Defends its Graffiti-Removal Efforts, Devotes \$1M to Fight. *Dna info*. Najdeno 28. julija 2016 na spletnem naslovu <https://www.dnainfo.com/new-york/20160401/lower-east-side/city-defends-its-graffiti-removal-efforts-devotes-1m-fight>
 18. Ivanc, S. (2010, 20. december). Grafiti: za nekatere umetnost, za druge vandalizem. *Delo*. Najdeno 20. julija 2016 na spletnem naslovu <http://www.delo.si/kultura/grafiti-za-nekatere-umetnost-za-druge-vandalizem.html>
 19. Jackett, S. (2014, 29. januarja). Reverse grafitti - activism, art or vandalism? *Landscape Architects Network*. Najdeno 10. junija 2016 na spletnem naslovu <http://landarchs.com/reverse-graffiti-activism-art-vandalism>
 20. Jesenšek, M. (2012, 20. avgust). Denarja ni ne za čiščenje ne za varovanje vlakov. *Delo*. Najdeno 28. julija 2016 na spletnem naslovu <http://www.delo.si/novice/slovenija/denarja-ni-ne-za-ciscenje-ne-za-varovanje-vlakov.html>
 21. Kaushik. (2013, 17. september). The cave of hands in Patagonia, Argentina. *Amusing Planet*. Najdeno 20. junija 2016 na spletnem naslovu <http://www.amusingplanet.com/2013/09/the-cave-of-hands-in-patagonia-argentina.html>
 22. Klarič, Š. (2016, avgust). Osebna komunikacija. MOL.
 23. Lafrance, A. (2016, 29. marec). Pompeii's graffiti and the ancient origins of social media. *The Atlantic*. Najdeno 20. junija 2016 na spletnem naslovu <https://www.theatlantic.com/technology/archive/2016/03/adrienne-was-here/475719/>
 24. Lešničar, T. (2014, 24. oktober). Grafiti v simbiozi z mestom. *Delo*. Najdeno 25. julija 2016 na spletnem naslovu <http://www.delo.si/novice/ljubljana/grafiti-v-simbiozi-z-mestom.html>
 25. Lew, J. (2013, 15. maj). Global graffiti: 8 powerful street artists. *Mother Nature Network*. Najdeno 25. junija 2016 na spletnem naslovu <https://www.mnn.com/lifestyle/arts-culture/stories/global-graffiti-8-powerful-street-artists>
 26. Los Angeles Police Department. (b.l.). *Graffiti and ilegal dumping*. Najdeno dne 20. aprila 2017 na spletnem naslovu http://www.lapdonline.org/get_informed/content_basic_view/1400
 27. Lunn, M. (2006). *Street art uncut*. Melbourne: Craftsman House
 28. Mendelson, A. (2015, 10. september). LA scrubs away 30 million square feet of graffiti each year. *Southern Californian public radio – KPCC*. Najdeno 10. julija 2016 na spletnem naslovu <http://www.scpr.org/news/2015/09/10/54285/la-scrubs-away-30-million-square-feet-of-graffiti/>
 29. Miller, L. (2015, 27. marec). Not all graffiti is vandalism - let's rethink the public space debate. *The Conversation*. Najdeno 20. julija 2016 na spletnem naslovu <http://theconversation.com/not-all-graffiti-is-vandalism-lets-rethink-the-public-space-debate-38972>
 30. Moliner, L. A., & Clavell G. G. (2016). The TramArt experience: domesticating graffiti in public transport. *Journal of Place Management and Development*, 9(1), 105 – 115.

31. Negative externalities. (b.l.).V *Economics Online*. Najdeno dne 20. junija 2017 na spletnem naslovu http://www.economicsonline.co.uk/Market_failures/Externalities.html
32. Oppenheim, M. (2017, 12. april). In the UK, writing graffiti can get you sent to prison. *Vice*. Najdeno 12. aprila 2017 na spletnem naslovu https://www.vice.com/en_au/article/harsh-sentences-for-graffiti-820
33. Polden, J. (2016, 12. maj). The graffiti 'tags' of the WWI objectors: Incredible drawings etched onto the walls of 19th century prison cells by men who refused to fight for religious and political reasons. *Dailymail*. Najdeno 30. junija 2016 na spletnem naslovu <http://www.dailymail.co.uk/news/article-3587658/The-graffiti-tags-WWI-objectors-Incredible-drawings-etched-walls-19th-century-prison-cells-men-refused-fight-religious-political-reasons.html>
34. Police department city of New York. (b.l.). *Combating graffiti*. Najdeno 28. julija 2016 na spletnem naslovu http://www.nyc.gov/html/nypd/downloads/pdf/anti_graffiti/Combating_Graffiti.pdf
35. Pozo-Antonio, J. S., Rivas, T., Fiorucci, M. P., Lopez, A. J., & Ramil, A. (2016, marec). Effectiveness and harmfulness evaluation of graffiti cleaning by mechanical, chemical and laser procedures on granite. *Science Direct*. Najdeno 15. junija 2016 na spletnem naslovu <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0026265X15002714>
36. Romero, D. (2016, 6. maj). Graffiti has exploded in Los Angeles. *LA weekly*. Najdeno 10. julija 2016 na spletnem naslovu <http://www.laweekly.com/news/graffiti-has-exploded-in-los-angeles-6903919>
37. Rowe, M., & Hutto, F. (2012, april). "Is your city pretty anyway?" Perspectives on graffiti and the urban landscape. Najdeno 28. maja 2016 na spletnem naslovu <http://anj.sagepub.com.nukweb.nuk.uni-lj.si/content/45/1/66.full.pdf+html>
38. Stepančič, L., Zrinski, B., Velikonja, N., & Petrešin, N. (2004). *Grafitarji*. Ljubljana: Mednarodni grafični likovni center.
39. Stvarnopravni zakonik, *Uradni list RS* št. 87/2002.
40. Werwath, T. (2006, 19. maj). The Culture and Politics of Graffiti Art. *Graffiti*. Najdeno 1. junija 2016 na spletnem naslovu <https://www.graffiti.org/faq/werwath/werwath.html>
41. Williams, J. (2008, 7. decembra). 1970's NYC Subway Graffiti. *Alphabet city*. Najdeno 28. julija 2016 na spletnem naslovu <http://www.alphabetcityblog.com/2008/12/1970s-nyc-subway-graffiti.html>
42. Zakon o varstvu javnega reda in miru, *Uradni list RS* št. 70/2006.
43. Zavod Carnica – Zavod za kulturo in turizem. (2016). *Layerjeva hiša – hiša umetnikov*. Najdeno 10. julija 2016 na spletnem naslovu <http://www.layer.si/si/razstave/razstava/124/thank-you-for-the-flowers.html>
44. Završnik, G. (2014, 13. januar). Grafitov vsako leto več. *Žurnal 24*. Najdeno 28. julija 2016 na spletnem naslovu <http://www.zurnal24.si/grafitov-vsako-leto-vec-clanek-219238>

PRILOGE

KAZALO PRILOG

Priloga 1: Anketni vprašalnik.....	1
Priloga 2: Intervju po elektronski pošti–MOL.....	2

PRILOGA 1: Anketni vprašalnik

1. Ali so vam všeč grafiti?

- ☐ Da
- ☐ Ne

2. Ste že kdaj naredili kakšen grafit?

- ☐ Da
- ☐ Ne

2.1. Kje ste ga naredili?

- ☐ Na dovoljenem mestu
- ☐ Na nedovoljenem mestu
- ☐ Doma
- ☐ V mestu
- ☐ Na javnih prevoznih sredstvih
- ☐ Na železniški postaji
- ☐ Drugo:

2.2 Kaj je bil razlog za izdelavo grafita?

- ☐ Dolgočasje
- ☐ Vpliv družbe
- ☐ Izraziti svoje mnenje širši javnosti
- ☐ Za zabavo
- ☐ Maščevanje
- ☐ Drugo:

3. V Ljubljani je 13 legalnih prostorov, kjer se lahko izdelava grafit. To je:

- ☐ Preveč
- ☐ Premalo
- ☐ Ravno prav

4. Kako gledate na grafite?

- ☐ Umetnost
- ☐ Kriminalno dejanje

5. Ali bi dovolili, da se na vaši lastnini (avto, hiša...) izdelava grafit?

- ☐ Da
- ☐ Ne

6. Spol:

- ☐ Moški
- ☐ Ženski

7. V katero starostno skupino spadate?

- ☐ do 18 let
- ☐ 19 - 25 let
- ☐ 26 - 35 let
- ☐ 35 let ali več

8. Kakšna je vaša najvišja dosežena formalna izobrazba?

- ☐ Osnovna šola
- ☐ Srednja šola
- ☐ Višješolska ali univerzitetna izobrazba

PRILOGA 2: Intervju po elektronski pošti - MOL

1. Ali opazate zmanjšanje nedovoljenih grafitov po uvedbi 13 legalnih lokacij za grafite?
2. Kakšni so približni stroški v zadnjih letih za odstranjevanje?
3. Na vaši spletni strani je moč prebrati, da imajo prebivalci možnost prijave vandalizma preko spletnega obrazca. Koliko je približno letno prijav za nedovoljene grafite?
4. Ali je po zadnji akciji »Človek čuvaj svoje mesto, le eno imaš« bilo opazno zmanjšanje grafitov na nelegalnih površinah?
5. Koliko kršiteljev letno zalotite pri ustvarjanju grafitov? Ali so to prebivalci Ljubljani?